

Rima BACEVIČIŪTĖ

*Lietuvių kalbos institutas***LIETUVIŲ KALBOS GARSYNAS AUGUSTO SCHLEICHERIO
„LITAUSISCHE GRAMMATIK“**

Augustas Schleicheris – žymiausias XIX a. vidurio indoeuropeistas, užbaigęs Franzo Boppo ir Rasmuso Kristiano Rasko pradėtą indoeuropiečių kalbotyros etapą. Jis tyrė bendrąsias indoeuropeistikos, kalbos teorijos problemas, daug nuveikė germanistikos, slavistikos, baltistikos srityse.

Žymusis vokiečių kalbininkas, Rusijos MA užsienio narys korespondentas, Prahos, Jenos universitetų profesorius, labai daug nusipelnė ir lituanistikai. Galima sakyti, kad A. Schleicheris buvo lituanistikos, kaip savarankiškos kalbotyros disciplinos, kūrimosi pradininkas. 1852 m. jis atvyko į Karaliaučių, susitiko su F. Nesselmannu ir Fr. Kuršaičiu. F. Nesselmanno rekomenduotas, per keletą mėnesių aplankė ir ištyrė daugybę Rytų Prūsijos lietuviškų vietovių (Ragainę, Tilžę, Priekulę, Smalininkus, Pilkalnį, Kaukėnus, Būdviečius, Kraupiškes), gerai pramoko lietuviškai. Surinktus lietuvių kalbos duomenis A. Schleicheris apibendrino 1856 m. Prahoje išleistoje „Lietuvių kalbos gramatikoje“ (*Litauische Grammatik*) ir 1857 m. – knygoje „Lietuvių kalbos skaitiniai ir žodynas“ (*Litauisches Lesebuch und Glossar*). Šios dvi knygos sudaro „Lietuvių kalbos vadovą“ (*Handbuch der litauischen Sprache*). Naujai išleistas A. Schleicherio „Lietuvių kalbos gramatikos“ fotografuotinis leidimas (žr. Zabarskaitė, Lemeškin 2008) paskatino plačiau pasidomėti jo išsamiai aprašytu lietuvių kalbos garsynu.

Trumpai aptaręs lietuvių kalbos vietą tarp kitų indoeuropiečių kalbų, šios kalbos reikšmę kalbotyrai, pateikęs šiek tiek žinių apie lietuvių tarmses, pirmojoje „Gramatikos“ dalyje, pavadintoje *Garsų mokslas* (Lautlehre, p. 7–85), A. Schleicheris aprašė lietuvių kalbos (tiksliau Rytų Prūsijos aukštaičių tarmsės) fonetinę sistemą. Iki šiol kalbininkų daugiausia analizuotos A. Schleicherio balsių kaitų eilės (Sabaliauskas 1969, 257–269; Drotvinas 1979, 60–62; Akelaitienė 2000, 3–5 ir kt.), todėl šio straipsnio **tikslas** – išsamiau aptarti ir kitus šio autoriaus lietuvių kalbos garsyno aprašo skyrius: balsius, priebalsius, tarminius variantus, garsų sandūros dėsnius.

Balsių skyriuje Schleicheris pirmiausia aptaria, dabartiniais terminais kalbant, lietuvių kalbos balsių inventorių. Nurodoma, kad lietuvių kalboje yra paprastieji¹ balsiai *a; e, é, ë (= ie); i, y; o; u, ú (= uo)*. Nors autorius ir neskirsto balsių pagal dabar mums įprastus artikuliacinius požymius – eilę ir pakilimą, tačiau jo užrašytoje eilutėje sudėti skyrybos ženklai rodo, kad jis garsų klases puikiai suvokė: užpakalinis žemutinis *a* atskirtas nuo priešakinių neaukštutinių *e, é, ë²*, šie nuo aukštutinių *i, y*, užpakalinis neaukštutinis *o* atskirtas nuo aukštutinių *u, ú*. Matome, kad Schleicheris į balsių eilutę neabejodamas įtraukia ir *ie, uo*, kurie pagal atliekamas funkcijas dabartinių fonologų irgi dažniausiai laikomi balsių sistemos nariais. Schleicherio teigimu, to meto lietuvių kalboje nesama nosinių garsų – rašoma, jog „kabliukas“ ant *q, ɸ, ʃ, ɥ* nekeičias šių balsių tarimo, jis turi tik etimologinę reikšmę, t. y. rodo nukritusį po balsio ėjusį paveldėtąjį nosinį garsą.

Toliau Schleicheris išsamiai aprašo lietuvių kalbos balsių tarimą. Jis sugėbėjo atkreipti dėmesį netgi į labai subtilius garsų variantus. Ypač plačiai aprašomas balsio *e* variantiškumas. Aptardamas *e* tipo balsius, Schleicheris rašo, kad balsis *e* (jo tarimas žymimas *ä*) įprastai yra stiprus (*harte*), gilus (*tiefe*) garsas. Tačiau gana dažnai, ypač kai šis garsas ilgas, girdėti po jo einantis *a* atspalvis (*ein nach schlagendes a*) – tokį dvibalsišką garsą Schleicheris „transkribuodamas“ žymi *ä^a*. Žymint dabartiniais transkripcijos ženklais, tai būtų atvirasis *æ* variantas. Čia pat rašoma, kad garsus *ä* ir *ä^a* sunku atskirti, nes tarp jų dar esąs tarpinis laipsnis, kur po *e* einantis *a* vos girdimas. Tačiau šie du ryškūs, pasak Schleicherio, balsio *e* variantai pateikiamuose pavyzdžiuose visur skiriami: rašoma *väschtī* ‘vežti’, bet *sä^akti* ‘sekti’, *mānā^as* ‘manęs’ ir kt. Tokių subtilių variantų, kaip *v<e>žti* (*e* uždaresnis, priešakesnis, nes eina prieš liežuvio priešakinį priebalsį *š*) ir *s<e>kti* (*e* atviresnis, užpakalesnis, nes eina prieš liežuvio užpakalinį *k*) skyrimas rodo Schleicherį turėjus tikrai gerą fonetinę klausą. Kai nereikia parodyti tarimo, Schleicheris atvirąjį *e* visur žymi *ɸ*. Jis pabrėžia, kad tarp *e* ir *ɸ* neradęs jokio etimologinio skirtumo ir kad šių garsų nevienodas tarimas nėra toks svarbus, kad dėl jo būtų galima nesuprasti ar neteisingai suprasti žodžio reikšmę. Tai stebėtina nuovokus fonemos ir fonemos varianto netiesioginis išaiškinimas.

¹ Terminas pavartotas turint galvoje priešpriešą su „nosiniais“ balsiais, t. y. žymimais raidėmis su „kabliukais“:

² Šių balsių priskyrimas vienai grupei labai logiškas, nes *e* iš tikrųjų daug aukštesnio pakilimo negu *a*, daug kur tarmėse ir daugelyje bendrinės kalbos pozicijų jis galėtų būti laikomas vidutinio pakilimo balsiu.

Aptaręs minėtų *e* variantų artikuliacijos skirtumus, Schleicheris smulkiai ir tiksliai aprašo pozicijas, kur vartojamas atvirasis *ɛ*: prieš guturalinius priebalsius, ypač prieš kietuosius *l*, *k*, jis pasitaikąs dažniausiai (ypač kirčiuotas), prieš liežuvio priešakinius *t*, *d* – rečiausiai. Dar pabrėžiama, jog po priebalsių *k*, *g* prieš *e*, *é* girdėti silpnas *i*, taigi apibūdintas ir trečias balsio *e* variantas. Toliau seka paaiškinimas, kad taip yra todėl, kad *k*, *g* prieš garsą *e* minkštas, t. y. tariamas aukščiau prie gomurio. Tai visai tikslus palatalinių priebalsių apibūdinimas.

Įdomūs Schleicherio pastebėjimai ir dėl garsų *ie*, *uo*. Kai kurių mūsų fonologų darbuose iki šiol diskutuojama, kuo juos laikyti – balsiais ar dvibalsiais, o Schleicheris neabejotinai šiuos kintamos artikuliacijos garsus suvokė kaip balsių klasės elementus. Balsių poskyryje jis aprašo artikuliacines ir netgi, galėtume sakyti, fonologines *ie*, *uo* savybes. Aptardamas *ie* (žymimas *ë*) artikuliaciją, Schleicheris rašo, kad pagal tarimą *ie* santykis su *é* yra toks pats kaip atvirojo *ɛ* (=æ) su *e*, t. y. *ie* iš tikrųjų tariamas kaip *é* su po jo einančiu *a* atspalviu. Tačiau pabrėžiama, jog *ie* ir *é* skirtumas yra ryškesnis ir aiškiau suvokiamas – garsai esantys nevienodos kilmės, be to, gali atlikti skiriamąją funkciją: *mëgmi* ‘miegu’ : *mëgmi* ‘mëgstu’, *grëbti* ‘griebti’ : *grëbti*. Analogiškai aprašomas *uo* (žymimas *û*) – pagal tarimą tai esąs *o* su po jo einančiu *a* atspalviu, tačiau *o* ir *uo* taip pat yra skirtingos kilmės ir griežtai skirtini tariant. Toks aprašas liudija Schleicherį buvus gabų mokslininką fonetiką, sugebėjusį išskirti šių kintamųjų garsų dalis, beveik tiksliai analogiškas nustatomoms šiuolaikiniais instrumentinės fonetikos prietaisais. Be to, galėtume sakyti, jog Schleicheriui būdingas kryptingas fonologinis mąstymas: iliustruodamas garsų vartoseną pavyzdžiais, jis beveik visur suvokia garsų skiriamąją galią ir pateikia žodžius, besiskiriančius vienu garsu – tokios žodžių poros dabartinių fonologų vadinamos *minimaliosiomis poromis* arba *kvazihomonimais* (Girdenis 2003, 47).

Aprašomus dvibalsius Schleicheris skirsto į dvi grupes pagal tai, ar abu elementai vienodai stipriai pabrėžiami, ar išryškinamas tik pirmasis. Iš esmės tai cirkumfleksinių, t. y. tariamų su tęstine priegaide, ir akūtinių dvibalsių apibūdinimas. Rašoma, kad pirmosios grupės dvibalsiai (t. y. tie, kurių vienodai pabrėžiami abu dėmenys) gali būti kirčiuoti ir nekirčiuoti, žodžio viduje ir gale, o antrosios grupės (t. y. tie, kurių išryškinamas tik pirmasis dėmuo) – tik kirčiuoti ir tik žodžio viduje bei pradžioje, o žodžio gale virstantys pirmosios grupės dvibalsiais (die erste art komt betont und unbetont im in- und außlaute vor, die zweite art nur betont und nur im in- und anlaute;

außlautendes *ai, ei, au* ist also stets der ersten art). Į šį Schleicherio sakinį telpa net keletas šiuolaikinės fonologijos teiginių apie lietuvių kalbos cirkumflekso ir akūto santykius: nežymėtas tonemų opozicijos narys yra cirkumfleksas (jis yra dažnesnis, be to, vartojamas žodžio gale – struktūrinės neutralizacijos pozicijoje), nekirčiuoti skiemenys, kuriuose neutralizuojama priegaidžių opozicija, panašesni į cirkumfleksinius, o ne į akūtinis skiemenis. Schleicherio pastabos visiškai atitinka šių dienų fonologijos principus.

Labai išsamiai Schleicheris aprašo ir lietuvių kalbos priebalsių ypatumus. Pirmiausia išskiriama minkštųjų ir kietųjų priebalsių priešprieša³. Skyrius pradedamas teiginiu, jog visi lietuvių priebalsiai glaudžiu ryšiu susiję su po jųėjusiu *j*, dėl to jų tarimas daugiau ar mažiau pakitęs. Toliau rašoma, kad lygiai taip pat priebalsius paveikia ir po jų einantys balsiai *i* ir *e*, bet ne visus, o tik *k, g, l* ir *r*. Kitų priebalsių tarimui šių balsių poveikis, anot Schleicherio, beveik nepastebimas. Taigi pastebėti būtent tie priebalsiai, kurių kietųjų ir minkštųjų artikuliacijos vieta skiriasi labiausiai. Kalbant apie kietuosius ir minkštuosius priebalsius, pavyzdžių, jei tik pavyksta surasti, visur vėlgi teikiama žodžiais, kuriuos šiandien vadintume minimaliosiomis poromis – *margo* tarimas skiriasi nuo *Margio*, *palauk* nuo *paliauk*, *seno* nuo *senio*, *geru* nuo *geriu*, *sauso* nuo *sausio* ir kt.

Toliau smulkiai aprašoma, kaip reikia lietuvių kalbos priebalsius tarti, visur duodama pavyzdžių, į kurios autoriui pažįstamos kalbos – vokiečių, prancūzų, italų, slavų – priebalsį aprašomasis garsas panašus. Dažnai pabrėžiama, kad užsieniečiui, ypač vokiečiui, vienas ar kitas priebalsis skamba neįprastai, jį labai sunku taisyklingai ištartti. Vėl reikia pripažinti, kad Schleicherio aprašai išsamūs ir tikslūs, pastebimi ir subtilūs priebalsių variantai. Aprašant *k, g* tarimą, teigiama, kad šie priebalsiai prieš balsius *a, o, u* ir bet kurią kitą priebalsį, netgi prieš minkštąjį, pvz.: *klevas, arklis*, išlieka tikri guturaliniai garsai, artikuliuojami giliai gerklėje. Taigi jau Schleicheris pastebėjo, kad *k, g* priebalsių samplaiuose nelinkę minkštėti. Ypač pabrėžiamas *k* užpakalėjimas prieš *a* ir *r*, pvz.: *kalba, kas, kraštas*. Pastebėtas netgi nežymus įterptinis garsas tarp *k, g* ir *r*, rašoma, kad tokie žodžiai tariami panašiai kaip *k^araštas, g^areitas*. Išsamiai aprašyta garsų artikuliacija, ypač tų, kurie svetimi vokiečių kalbai. Pavyzdžiui, rašoma, kad tariant minkštąjį *r'*, liežuvio galiukas patraukiamas šiek tiek atgal,

---

³ Tiksliai pažymėta, jog geriau minkštuosius priebalsius būtų vadinti *palataliniais*, nes *j* yra gomurinis garsas.

o lūpos patempiamos į šalis, liežuvis virpa burnoje šiek tiek toliau atsitraukęs, negu tariant kietąjį *r*. Pasak Schleicherio, ypač daug sunkumų nelietuviams sukelti pučiamųjų minkštųjų *s'*, *š'*, *ž'* tarimas, todėl juos tarti reikia taip, tarsi po jų iškart būtų tariamas *i* arba *j*: liežuvis atitraukiamas šiek tiek atgal, lūpos patempiamos į šalis, liežuvio vidurinė dalis labiau prispaudžiama prie gomurio, kad orui praeiti liktų labai siaura anga, dėl to atsiranda į šnypštimą panašus atspalvis. Tokių išsamių garsų artikuliacijos aprašų kartais nerandame ir šiuolaikiniuose fonetikos vadovėliuose.

Verta paminėti, kad Schleicheris aprašė net trejų kalbų priebalsio *l* tarimą. Prieš užpakalinės eilės balsius ir kietuosius priebalsius tariamas *guturalinis l*, panašus į lenkų kietąjį *ł*, tik tariamas ne taip giliai gerklėje, turintis tik guturalinį atspalvį – dėl to jį esą daug sunkiau išstarti negu tikrąjį lenkų *ł*, pvz.: *kalba, ilgas, labai*; prieš priešakinės eilės balsius tariamas *lingvalinis l'*, kuris, pasak Schleicherio, skambas taip pat minkštai kaip vokiečių *l'*, pvz.: *brolis, lėlė*; prieš kitus balsius tariamas *palatalizuotas l'*, pvz.: *brolio, paliauk*. Tiksliai pastebėta, kad priebalsio *l'* minkštumas asimiliacinio ir istorinio (jotinio) minkštinimo pozicijose skiriasi.

Tikslus ir logiškas yra Schleicherio lietuvių kalbos garsų skirstymas (žr. 1 lentelę, sudarytą paties A. Schleicherio; iš „Litauische Grammatik“, p. 26). Visi garsai – tiek balsiai, tiek priebalsiai – apibūdinami pagal kliūtis ar ankštumos susidarymo vietą: *guturaliniai* – gomurio užpakaliniai, liežuvio užpakaliniai, *palataliniai* – gomurio viduriniai, liežuvio viduriniai, *lingvaliniai*⁴ – liežuvio priešakiniai, alveoliniai, *dentaliniai* – liežuvio priešakiniai, dantiniai, *labialiniai* – lūpiniai ar lūpiniai, dantiniai. Priebalsiai dalijami į momentinius ir tęsiamuosius, skiriami nebalsingieji (*tenues*) ir balsingieji (*mediae*). Spirantai apibūdinami kaip garsai, kurių kliūtis nevisiškai uždara, prie pastarųjų priskiriami ir *j*, *v*. Pagal kalbos padargų veiklą apibūdinami ir balsiai – *a* vadinamas guturaliniu, *i* – palataliniu, *u* – labialiniu. Įdomu, kad balsiai *e*, *é* apibūdinami kaip palatalizacijos paveikto *a* rezultatai (palatal gebrochenes *a*), iš kurių pirmasis daugiau turi *a*, antrasis *i* atspalvio; analogiškai ir balsis *o* esąs labializacijos paveikto *a* rezultatas (labial gebrochenes *a*).

---

⁴ Prie šio termino rašoma pastaba, jog tai esąs netinkamas žodis, bet autorius nežinąs, kaip trumpai apibūdinti burnos vietą už dantų, kurioje sudaromi šie garsai.

1 lentelė. A. Schleicherio lietuvių kalbos garsų skirstymas

Consonanten							Vocale
momentane		dauernde					
		spirantes		<i>l</i> und <i>r</i>	nasale		
ten.	med.	ten.	med.	Laute			
gutt.	<i>k</i>	<i>g</i>			<i>l</i>	<i>n</i> (=ŋ)	$\left. \begin{array}{l} a \\ i \end{array} \right\} e \acute{e} \left. \vphantom{\begin{array}{l} a \\ i \end{array}} \right\} o$
pal.			<i>j</i>				
ling.			<i>sz</i> (=š) <i>ž</i> (=ž)		<i>r</i> <i>l</i> (=l')		
dent.	<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>		<i>n</i>	
lab.	<i>p</i>	<i>b</i>		<i>v</i>		<i>m</i>	
						<i>u</i>	

Nemažai vietos Schleicherio „Gramatikoje“ užima lietuvių kalbos garsų tarminių skirtumų aprašymas (p. 29–33). Minėtinos šios svarbiausios dialektologinės Schleicherio pastabos.

1. Einant šiaurės kryptimi, kai kur jau ir aukštaičių šnektose, bet daugiausia žemaičių plote galima stebėti galūnių trumpinimo reiškinį: žodžio gale išnyksta balsiai ir dvibalsiai, neskiriami balsiai *i* ir *e*, atitraukiamas kirtis.

Fonetinis galūnių trumpinimas dabartiniuose dialektologų darbuose minimas kaip viena iš svarbiausių šiaurinio arealo aukštaičių ir ypač žemaičių ypatybių. Trumpinamos nekirčiuotos galūnės, todėl šis procesas dažniausias kirčio atitraukimo plote, nors nemažai trumpinimo atvejų pasitaiko ir kirčio neatitraukiančiose šnektose (Zinkevičius 1966, 115; LKA 2, 123, žemėl. Nr. 105; LKTChr, 31, 198–199). Galūnių redukcijos ir kirčio atitraukimo reiškinų kilmę šiaurės vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje dažniausiai linkstama aiškinti šiaurinių baltų genčių (sėlių, žiemgalių, kuršių) substrato poveikiu (Zinkevičius 2006, 77–79; 217). Mažosios Lietuvos plote iš šiaurės einanti galūnių trumpinimo banga apėmė striukių patarmę (Zinkevičius 2002, 446; 2006, 187).

2. Vienas iš svarbiausių žemaičių ir aukštaičių tarmių skirtumų esąs senojo paveldėtojo (ursprünglichen) *a* tarimas: žemaičiai išlaikę *a*, aukštaičiai turintys naujesnį *o*. Šių garsų atliepimai šnektose aprašomi labai išsamiai. Rašoma, jog apie Ragainę, Tilžę nekirčiuotame galiniame skiemenyje *o* visur tariamas kaip *a* – sakoma *rankas* ‘rankos’, *pona* ‘pono’, *buva* ‘buvo’, apie Pilkalnį *o* tariamas labai duslus, beveik kaip *u*. Po minkštojo priebalsio tokiais atvejais turimas *e*, pvz.: *arklie* ‘arklio’, *kum-*

pie ‘kumpio’, *žodže* ‘žodžio’. Toliau į šiaurę *a* tariamas ir nekirčiuotuose žodžio vidurio skiemenyse.

Tai dėsningas nekirčiuoto žodžio galo trumpinimas iš senovinio ilgojo *ā, pastebimas dideliame šiauriniame areale: žemaičių, Klaipėdos krašto ir vakarų aukštaičių šiauliškių bei daugelyje rytų aukštaičių šnektų (LKA 2, žemėl. Nr. 38). Tas pats atliepimas turėtas ir Prūsijos lietuvių žvejų šnektose (LŽTP, XII–XIV). Dabartinių kauniškių šiaurinėje dalyje (Šakių šnekteje ir plote apie Raudoną, Veliuoną, Vilkiją, Čekiškę, Daugeliškius) sistemingai tariamas atvirasis [u], pvz.: *bùvu*, *sàvu*, *patìku*, *ká.lnù*; *brólù*, *žá.lù*. Čia susikirto iš šiaurės einanti galūnių trumpinimo banga ir iš pietų perimtas balsio siaurinimas (Zinkevičius 1966, 477; LKA 2, žemėl. Nr. 38; Salys 1992, 102). A. Schleicherio minima Pilkalnio šneкта, kur nekirčiuotose galūnėse jis girdėjęs balsį *u*, yra beveik ant striukių ir baltsermėgių patarmių, toks atliepinys joje labai tikėtinas.

3. Vakarinėje dalyje apie Rusnę, Nidą, Šilaininkus kirčiuotas *o* tariamas kaip *û* (=uo) ir sutampa su aukštaičių *û*, taigi junginyje *szù lù* ‘šuo loja’ abu garsai skamba beveik vienodai. Taip pat ir *ě* skamba kaip *ě* (=ie), pvz.: *biegti* ‘bėgti’, *duktie* ‘duktė’.

Ši ypatybė taip pat aprašyta daugelyje dialektologinių šaltinių. Tilžėnų šnektos striukiai dvibalsino ilguosius kirčiuotus balsius *o*, *ě*, vertė juos *ie*, *uo*, kurie visai sutapo su senaisiais *ie*, *uo*, pvz.: *puõns* ir *dúona*, *tíevs* ir *píens* (Zinkevičius 1966, 73; 1994, 34; 2002, 447; 2006, 187).

4. Dar labiau į šiaurę, apie Klaipėdą, tariamas gilus *a*, skambantis panašiai kaip anglų kalbos žodžiuose *all*, *small*, pvz.: *pãns* ‘ponas’, *žãdis* ‘žodis’.

Tai A. Schleicherio labai tiksliai pastebėta vokalizmo ypatybė – vakarų žemaičių plote apie Kalotę, Karklę, Plikius, Žardę buvo tariamas balsis *a* su stipriu *o* atspalviu (Zinkevičius 1966, 73; 1994, 121; LKA 2, žemėl. Nr. 35; LKTChr, 271).

5. Aukštaitiškieji atitikmenys *o* ir *û* Klaipėdos apylinkėse griežtai skiriami, pastarasis tariamas kaip grynas *o*, pvz.: *szo* ‘šuo’, *jodu* ‘juodu’, *dosiu* ‘duosiu’. Tose vietose *ě* (=ie) atitinkamai tariamas kaip *ě*, pvz.: *děvs* ‘Dievas’, *děna* ‘diena’, *věns* ‘vienas’.

Čia pastebėta pagrindinė skiriamoji vakarų žemaičių ypatybė – bk dvibalsių *uo*, *ie* atliepimas balsiais *o*, *ě* (Zinkevičius 1966, 86; 1994, 121; 2006, 248; LKA 2, žemėl. Nr. 64, 66; LKTChr, 270).

6. Panašiu būdu pasikeičiantys ir dvibalsiai *ái, éi, áu*. Apie Ragainę, Pilkalnį girdimi *játiis* ‘jautis’, *gánu* ‘gaunu’, *lédžu* ‘leidžiu’, *sutákyt* ‘sutaikyti’. Apie Klaipėdą ir Priekulę vienbalsinami tvirtagaliai *éti* ‘eiti’, *svéks* ‘sveikas’, *rék* ‘reikia’, *váks* ‘vaikas’, *gerá* ‘gerai’, *labá* ‘labai’.

Mažosios Lietuvos šiaurinėse šnektose turėtas tvirtapradžių dvibalsių *áu, ái, éi* vienbalsinimas aprašytas daugelyje dialektologų darbų (LŽTP, XII; Zinkevičius 1966, 91; 1994, 34; 2002, 447; 2006, 187). Šis reiškinyss buvo paplitęs beveik visoje striukių patarmėje, išskyrus pačią šiaurinę dalį arčiau Nemuno. Dvibalsių *ai, ei* vienbalsinimas yra ir viena iš ryškiausių žemaičių šnektų ypatybių (Zinkevičius 1966, 90; LKA 2, žemėl. Nr. 59, 60; LKTChr, 197).

Matyti, jog autoriaus būta gerai susipažinus ir su gyvosios kalbos tarmėmis, ir su iki tol išspausdintais šaltiniais. Schleicheris pastebėjo daug svarbiausių Rytų Prūsijos lietuvių tarmių ypatybių, iš kurių daugelis patvirtintos ir vėlesnių tarmių tyrinėtojų, aprašytos svarbiausiuose lietuvių dialektologijos veikaluose.

Savo „Gramatikos“ *Garsų mokslo* skyriuje Schleicheris ypač daug dėmesio skiria lietuviškų žodžių šaknies balsių kaitai. Šis klausimas baltų kalbų gramatikų istorijoje apskritai buvo nagrinėjamas pirmą kartą. Schleicherio aprašyta lietuvių kalbos žodžių šaknų balsių kaitų tipologinė klasifikacija tapo pagrindu daugeliui vėlesnių baltistų darbų. 1876 metais išleistoje Fr. Kuršaičio „Gramatikoje“ (Grammatik der litauischen Sprache) pateiktas balsių kaitos aprašas beveik nesiskyrė nuo Schleicherio, juo akivaizdžiai rėmėsi ir A. Leskienas savo 1884 metų darbe „Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen“. Vėliau Schleicherio aprašytais balsių kaitos modeliais rėmėsi A. Baranauskas, K. Jaunius ir kiti lietuvių kalbos tyrėjai, mokydami jau savo studentus ir mokinius (plačiau žr. Akelaitienė 2000).

Schleicherio aprašytos balsių kaitos jau ne kartą analizuotos dabartinių mūsų kalbos tyrėjų: kalbos istorikų, fonologijos, morfonologijos specialistų (Sabaliauskas 1969, 257–269; Drotvinas 1979, 60–62; Akelaitienė 2000, 3–5). Visų apie Schleicherį rašiusiųjų sutariama, kad jis buvo pirmasis autorius, ne tik aprėpęs visą lietuvių kalbos šaknų įvairovę, bet ir moksliskai pagrindęs vokalizmo kitimo vietą bendrojoje indoeuropiečių prokalbės garsų raidos sistemoje. Aprašydamas balsių kaitas, Schleicheris skiria balsių silpnėjimą (vocalschwächung) ir stiprėjimą (vocalsteigerung), kurio dar skiriamos dvi pakopos, atitinkančios iš indų kalbų gramatikų žinomus *guṇa* ir

urddhi laipsnius. Jiems aptarti autorius pasinaudoja indoeuropiečių kalbotyroje priimtu balsių skirstymu į tris balsių klases, arba eiles, kurių pagrindiniai balsiai yra *a*, *i*, *u*. Kiekviena eilė turi nevienodą balsių skaičių. Kuo eilėje jų daugiau, tuo ji labiau nutolusi nuo senojo paveldėtojo pavidalo. Gausiausia, taigi ir patyrusi platesnę raidą, anot Schleicherio, esanti *a* eilė (pateikta apie 80 pavyzdžių). Mažiausia balsių yra *u* eilėje, taigi ji geriausiai išlaikiusi pirmąją indoeuropiečių prokalbės padėtį. Schleicherio pateiktos balsių kaitos eilės atrodo taip (žr. 2 lentelę, sudarytą straipsnio autorės pagal „Litauische Grammatik“ p. 62 esantį balsių kaitų apibendrinimą). Balsių *a* ir *i* eilių mišinys gali būti iliustruojamas tokiais pavyzdžiais: *bristi*, *brasta*, *braidyti*; *knibti*, *knabinėti*, *knaibyti*.

2 lentelė. A. Schleicherio šaknies balsių kaitos eilės

a eilė	<i>i</i> (<i>y</i>) <i>minti</i> <i>svirtis</i> , <i>svyruoti</i>	<i>e</i> (<i>é</i> , <i>ē</i>) <i>menu</i> <i>sverti</i> , <i>svėrė</i>	← a (<i>ā</i>) → <i>manyti</i> <i>svarstyti</i> , <i>svaras</i>	<i>o</i> <i>nuomonė</i> (<i>svoris</i>)
i eilė	i (y) → <i>švisti</i> <i>snigti</i> <i>ištisas</i>	<i>ě</i> (= <i>ie</i>) <i>šviesti</i> <i>sniegas</i> <i>tiesa</i>	<i>ei</i> <i>šveisti</i> <i>sneigala</i> <i>teisus</i>	<i>ai</i> <i>švaistyti</i> <i>snaigulė</i> <i>taisyti</i>
u eilė	u (ū) → <i>kupeta</i> <i>dubti</i>	<i>û</i> (= <i>uo</i>) <i>kuopti</i> <i>duobė</i>	<i>au</i> <i>kaupinti</i> <i>dauba</i>	

Kaip teigia visi rašiusieji apie šias balsių kaitas, grupuodamas bendrašaknius lietuvių kalbos žodžius, Schleicheris mažai kur klydo, pvz.: greta *mirti* pateikė slavizmą *morai* ‘neštuvai laidotuvėse’, greta *Dievas* – slavizmą *dvyas*, tos pačios šaknies žodžiais laikė *arti* ir *irti*, *gardus* siejo su *gerti* (Sabaliauskas 1969, 265). Todėl šis išsamus bendrašaknių žodžių sąrašas įvairiais atžvilgiais vertingas šių dienų tyrėjams.

Antrojeje *Garsų mokslo* dalyje Schleicheris nagrinėja įvairius garsų sandūros dėsnius. Iš balsių sandūros reiškinų aptariami hiatas ir elizija, iš priebalsių – disimiliacijos ir asimiliacijos procesai, priebalsių ir balsių jungimosi su *j* taisyklės, nosinių priebalsių vartojimo ir rašybos atvejai. Išsamiai antrojeje skyriaus dalyje aptariami žodžio galo garsų dėsniai: minima atvejų, kai niekada nekirčiuojami nukrinta arba iškrinta balsiai *a*, *e*, *i*, teigiama, kad dėl

to išnyksta ištisi skiemenys, pvz.: *kamps* ‘kampas’, *rankoms* ‘rankomis’, *kurs* ‘kuris’, *pats*, *važiuo* ‘važiuoja’, *bliau* ‘bliauja’.

Visų kalbos istorijos tyrinėtojų nurodomas pagrindinis Schleicherio „Gramatikos“ trūkumas – priegaidžių neskyrimas. Schleicheris buvo gerai susipažinęs su Kuršaičio darbais, aprašiusiais lietuvių kalbos priegaides, tačiau, jo paties nuomone, priegaidžių lietuvių kalbos ilguosiuose balsiuose nesą. Tokį savo požiūrį Schleicheris bando paremti daugelyje lietuvių kalbos ploto vietų atliktais rūpestingais stebėjimais – jam, esą, nepavykė išgirsti jokių ilgųjų balsių tarimo skirtumų. Jo nuomone, Kuršaitis galėjęs aprašyti ilgųjų balsių priegaides dėl akivaizdžios analogijos su dvibalsiais. Kartais teigiama, kad Schleicheris iš viso neskyręs lietuvių kalbos priegaidžių (plg.: Sabaliauskas 1969, 266; 1979, 69; LKE, 559). Iš tikrųjų Schleicheris su Kuršaičiu nesutinka tik dėl ilgųjų balsių priegaidžių, bet visur nurodo *dvejopą* dvibalsių tarimą, pvz., rašoma, kad *vaikas* ‘vaikas’, *laikas* ‘laikas’, *sveikas* ‘sveikas’ aiškiai skiriasi nuo *áiszkus* ‘áiškus’, *jáutis*, *svéikinu* (p. 13). Be to, verta pastebėti, kad „Gramatikos“ tekste beveik visi pavyzdžiai, pateikti įvairiausiomis formomis, sukirčiuoti teisingai, pvz.: *plinkù*, *tunkù*, *suprantù*; *bālù* ‘bàlù’, *pūvù* ir kt. Matyti, kad autorius suvokė lietuvių kalbos kirčio šokinėjimo sistemą.

Apžvelgtoji „Lietuvių kalbos gramatikos“ *Garsų mokslo* dalis labai išsami, joje A. Schleicheris atsiskleidė kaip gabus fonetikas, netgi, galėtume sakyti, fonologas ir dialektologas, sugebėjęs išvelgti subtilius garsų požymius ar skirtumus ir suprasti sudėtingus jam svetimos kalbos fonetinės sistemos dėsnius. Šio talentingo mokslininko fonetinės išvalgos ir ateityje neabejotinai dominis lietuvių kalbos garsinės sandaros tyrėjus.

LITHUANIAN SOUND SYSTEM IN THE AUGUST SCHLEICHER'S "LITAUISCHE GRAMMATIK"

Summary

The article presents an overview of the phonetics chapter from the “Lithuanian Grammar” (*Litauische Grammatik*) published in 1856 in Prague by the leading Indo-Europeanist August Schleicher.

In this chapter, entitled “The Science of Speech Sounds” (*Lautlehre*), the author has described the phonetic system of the Lithuanian dialect of the Eastern Prussian Highlan-

ders: articulation of vowels, diphthongs and consonants; accentuation and the influence of accent on the quantity of vowels; vowel alternations in the root of the words and the main principles of the composition of sounds, i.e. hiatus, elision, variations of the word endings. Schleicher has also given a comprehensive description of the features of the Eastern Prussian dialects.

Most of Schleicher's propositions are valuable for modern phonetics. He managed to discern the subtle characteristics of sounds, to describe thoroughly sound distinctions and to understand the complexity of the phonetic system of the language which was a foreign language to him.

The targeted phonological thinking is specific for Schleicher: when giving the examples of sounds usage he almost everywhere uses an unspecified method of minimal pairs and perceives the differential power of sounds.

LITERATŪRA

Akelaitienė Gražina 2000, Balsių kaitos aprašai nuo Augusto Schleicherio iki Kazimiero Jauniaus, *Acta Linguistica Lithuanica* 43, 3–10.

Drotvinas Vincentas 1979, *Augustas Šleicheris – lituanistas*, Vilnius: Mokslas.

Girdenis Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKA 2 – *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*, Vilnius: Mokslas.

LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999, 558–559.

LKTChr – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

LŽTP – *Lietuvių žvejų tarmė prūsijoje / surašė J. Gerulis, Ch. Stangas*, Kaunas: Švietimo m-jos knygų leid. komisija, 1933.

Sabaliauskas Algirdas 1969, Augustas Šleicheris, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 11, 257–269.

Sabaliauskas Algirdas 1979, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija, iki 1940 m.*, Vilnius: Mokslas.

Sabaliauskas Algirdas 2008, Augustas Schleicheris, in *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, 25–42.

Salys Antanas 1992, *Raštai 4: Lietuvių kalbos tarmės*, Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Schleicher August 1856, *Litauische Grammatik*, Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.

Zabarskaitė Jolanta, Ilja Lemeškin (sud.) 2008, *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Zinkevičius Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius Zigmas 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius Zigmas 2002, Buvusios Mažosios Lietuvos tarmės, in Idem, *Rinktiniai straipsniai* 1, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 444–448.

Zinkevičius Zigmas 2006, *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Rima BACEVIČIŪTĖ

Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius

Lietuva

[rimaba@ktl.mii.lt]